

АСИМЕТРИЧНИЙ АСПЕКТ ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА (XVII ст.) *

Аналіз військових операцій татарських орд упродовж XVII ст. свідчить, що вони характеризувалися асиметричними діями. Основними особливостями були таємна підготовка до моменту головного удару, використання широкого спектра інструментів інформаційно-розвідувального характеру, спрямованість на цивільне населення та господарську інфраструктуру супротивника, застосування тактик тероризму і психологічного впливу для залякування атакованих. Асиметричні операції стали дієвим збройним засобом Гіреїв у досягненні політичних цілей на міжнародній арені, а постійний приплив невеличких як їх результат позитивно впливав на функціонування економіки Кримського ханства.

Ключові слова: асиметрична війна, татарське військово мистецтво раннього нового часу, організоване насилля, «війна між спільнотами», південно-східне пограниччя Речі Посполитої.

Від другої половини 1990-х рр. у дослідженнях із політології та питань безпеки дедалі частіше порушуються питання, пов'язані з небезпекою асиметричних конфліктів, що наразі стали однією з головних проблем стратегічних студій. Поняття «асиметрична війна» («asymmetric warfare») зробило «стрімку кар'єру» у середовищі фахівців, котрі займаються питаннями полемології¹. Утім своєю популярністю термін радше завдячує поширенню в медійному просторі. Увів його до наукового обігу американський дослідник та експерт із міжнародних відносин Е.Макк, опублікувавши статтю, присвячену цій темі². Автор представив асиметричний конфлікт як конфронтацію, що характеризується значними диспропорціями у володінні супротивниками силою («asymmetry in resource power»), а саму проблему – у контексті актуальної інтервенції США у В'єтнамі (1965–1973 рр.). Слід зауважити, що дослідник не використовував такі поняття, як «нестандартні стратегії», «відмінні тактики й методи військового мистецтва»³. Утім цю, не позбавлену вад і деяких спрощень, інноваційну концепцію співтовариство фахівців,

* Дослідження профінансоване Національним центром науки (Narodowy Centrum Nauki) в рамках гранту після отримання наукового ступеня доктора на підставі рішення №DEC-2014/12/S/HS3/00206

Переклад із польської мови – Василь Кононенко (Київ)

¹ Полемологія – сучасна галузь знань, котра динамічно розвивається та охоплює міждисциплінарне вивчення явищ війни і збройних конфліктів, у рамках якого проводяться дослідження причин та умов перших не тільки в політичній, а й соціальній, економічній та психологічній площинах.

² Mack A.J.R. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict // World Politics. – 1975. – Т.27.2. – P.175–200.

³ Ibid. – P.182–188.

котрі займаються міжнародними відносинами та вивченням безпеки, проігнорувало аж до кінця «холодної війни», із часу закінчення якої її почали переосмислюватися в нетрадиційних категоріях⁴.

Самі військові конфлікти як явище з асиметричними рисами в історії воєн мають довгу історію, коріння котрої сягає витоків людської цивілізації (з цього приводу саме поняття можна розглядати як тривіальне й таке, що містить малий евристичний потенціал)⁵. Достатньо згадати біблійний двобій Давида з працею в руках із важкоозброєним Голіатом аж до конфлікту у секторі Гази («Operation Protective Edge»), який мав місце влітку 2014 р. між Ізраїлем та бойовиками з недержавних угруповань, таких, як «Гамас» і «Палестинський ісламський джихад». Запеклі бої виливалися у протистояння переважно легкоозброєних (утім вони застосовували ракети проти цивільного населення) палестинських бойовиків проти ізраїльської армії, яка використовує найновіші військові розробки з технологіями стелс, низьким ступенем виявлення («low observable»), високоточну зброю, що характерно для мережевоцентричних операцій («Network Centric Warfare»). У такому класичному вузькому розумінні, характерно для досліджень історії воєн і традиційно витлумачених збройних конфліктів, асиметрична війна розглядається у суто мілітарному значенні – як ведення ефективних дій в умовах значної диспропорції сил, а також різної якості озброєнь з обох сторін⁶.

Однак у сучасних студіях, що стосуються сфери безпеки, термін «асиметрична війна» використовується набагато ширше. Це особливо помітно в публікаціях після подій 11 вересня 2001 р., в яких ця проблематика розглядається в контексті звуженої інтерпретації асиметричності у військовій сфері. У межах цього підходу асиметричні дії сприймаються та аналізуються головним чином у контексті відмінності цілей, коли суб'єкти асиметричної війни розширюють поняття оперативного простору від традиційного поля битви до альтернативного середовища, в якому переважає цивільне населення, що і є головною мішенню операції⁷. Метою дослідження цієї статті є, власне, такий вид асиметричності, котрий визначається крізь призму альтернативних, нестандартних видів діяльності, покликаних мінімізувати слабкість кочовиків-татар щодо осілих християнських спільнот за умови врахування виразних цивілізаційно-культурних відмінностей.

⁴ Див.: *Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era.* – Stanford (Calif.), 1999. – P.1–12, 69–111; *Münkler H. Wojny naszych czasów.* – Kraków, 2004. – S.7–45. Поп.: *Kalyvas S.N. «New» and «Old» Civil Wars: A Valid Distinction? // World Politics.* – 2001. – Т.54. – P.99–118; *Newman E. The 'New Wars Debate': A historical perspective is needed // Security Dialogue.* – 2004. – Т.35.2. – P.174–179.

⁵ *Goulding V.J. Back to the Future with Asymmetric Warfare // Parameters.* – 2000. – Т.30.4. – P.21–30.

⁶ *Schwartz W. Asymmetrical Adversaries // Orbis.* – 2000. – Т.44.2. – P.197–204.

⁷ *Metz S. Strategic Asymmetry // Military Review.* – 2001. – July–August. – P.23–31; *Barnett W. Asymmetrical Warfare: Today's Challenge to U.S. Military Power.* – Washington, 2003. – P.15–18; *Buffaloe D.L. Defining asymmetric warfare // The Land Warfare Papers.* – 2006. – Т.58. – P.199; *Thornton R. Asymmetric Warfare: Threat and Response in the 21st Century.* – Cambridge, 2007. – P.1–5. Також див.: *Madej M. Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego.* – Warszawa, 2007. – S.34.

Слід зазначити, що таке розуміння поняття наближене до інтерпретації, яка використовується у студіях над безпекою й політології⁸ та нормативних актах НАТО⁹.

Досліджуючи цю проблематику, не можна не поставити питання про те, чи варто створювати концепцію асиметричних конфліктів без з'ясування величини потенціалів ворогуючих сторін? Явище асиметричності є наслідком конфронтації якісно різних супротивників, що характеризуються диспропорцією наявних сил. Найсильніша за мілітарно-економічним критерієм сторона при цьому мала незрівнянно більш розвинену в технологічному відношенні зброю. Таким чином, концепція асиметричності у військовій сфері повинна включати поняття «асиметричні конфлікти» й «асиметричні акції» та пояснювати диспропорції мілітарних потенціалів супротивників і, що дуже важливо, зусилля більш слабкої сторони до зменшення основ могутності ворога, котрий стоїть на вищому щаблі технологічного розвитку (причому перша використовує нестандартні акції – найчастіше проти цивільного населення, і це кардинально відрізняється від дій, які проводить друга, сильніша, сторона). Ця концепція повинна бути верифікована не тільки на явищах і фактах сьогодення та недалекого минулого, а й ранньомодерної доби. Одним із найцікавіших (водночас драматичних і трагічних) сюжетів східноєвропейської та світової історії стали татарські набіги на землі своїх північних сусідів у XVII ст.

Кримськотатарське військове мистецтво пізнього середньовіччя та раннього нового часу стало предметом досліджень ще з першої половини XIX ст. Писали на цю тему польські, російські, українські й американські історики, серед яких К.В.Вуйцицький¹⁰, О.Гурка¹¹, І.Крип'якевич та Б.Гнатевич¹², Р.Маєвський¹³, Л.Коллінз¹⁴, А.Фішер¹⁵, С.Іщенко¹⁶, Р.Мерфі¹⁷,

⁸ Metz S. La guerre asymétrique et l'avenir de l'Occident // *Politique Étrangère*. – 2003. – Т.1. – Р.27; Metz S., Johnson D.V. Asymmetry and US Military Strategy: Definition, Background and Strategic Concepts. – Carlisle, 2001. – Р.5. Див. також: Gray C. Thinking Asymmetrically in the Times of Terror // *Parameters*. – 2002. – Т.32.1. – Р.6–7; Benett B.W. Responding to Asymmetric Threats // *Stuart J., Libicki M., Treverton G.F. New Challenges: New Tools for Defense Decisionmaking*. – Santa Monica, 2003. – Р.33–37; Pfanner T. Asymmetrical warfare from the perspective of humanitarian law and humanitarian action // *International Review of the Red Cross*. – 2005. – Т.87. – Р.151–152.

⁹ Див.: Joint Vision 2020: America's Military-Preparing for Tomorrow // *Joint Force Quarterly*. – 2000. – Summer. – №25. – Р.60.

¹⁰ *Wójcicki K.W. Tatarzy* // Biblioteka Warszawska. – 1842. – Т.1. – С.153–183.

¹¹ *Górka O. Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk* // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. – 1936. – Т.VIII. – №2. – С.185–295.

¹² *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія українського війська. – Т.І. – К., 1994. – С.213–226.

¹³ *Majewski R. Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku* // *Sobótka*. – 1975. – R.XXX. – С.231–241.

¹⁴ *Collins L.J.D. The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th Centuries* // *War, Technology and Society in the Middle East* / Ed. by V.J.Parry, M.E.Yapp. – London; New York; Toronto, 1975. – Р.258–276.

¹⁵ *Fisher A.W. Crimean Tatars*. – Stanford, 1978. – Р.27–32.

¹⁶ *Ищенко С.А.* Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. // *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.* – Ростов-на-Дону, 1989. – С.136–145.

¹⁷ *Murphey R. Ottoman Warfare 1500–1700*. – New Brunswick (NJ), 1999. – Р.150–151.

М.Вагнер¹⁸, О.Галенко¹⁹, В.Заруба²⁰, В.Остапчук²¹, І.Стороженко²², а останнім часом М.Гавенда²³, В.Пенської²⁴ та А.Гліва²⁵. Більшість із названих дослідників зосереджувалися на аналізі проблем, пов'язаних із чисельністю, мілітарними спроможностями й озброєнням татарського війська, меншою мірою – організацією розвідки та функціонуванням логістики. Важливо зазначити, що асиметричні акції, характерні для татарського військового мистецтва, перебували поза увагою зацікавлених і рефлексій істориків. Розмірковуючи про причини недостатньої вивченості цієї тематики в історіографії, потрібно звернути увагу на поширені інтерпретації воєнних акцій кримських татар у дусі колоніальних студій, пронизаних візією орієнталізму, що виявляється у протиставленні «східного варварства» «європейській цивілізації» та неглибокому підході до вивчення військової машини Кримського ханства²⁶.

У цьому контексті привертає увагу факт, що специфіку проведення ординцями мілітарних операцій усвідомлювали вже очевидці татарських набігів. Доказом цього слугує між іншим анонімний запис під 1498 р. у «Кросненському щорічнику»: «Не скити, а військові грабінницькі напади татар повністю розорили Русь вогнем та мечем аж до Пільшна»²⁷. Згадаймо тут і про спостереження щодо специфіки татарських набігів із XVII ст., зроблені відомими знавцями пограниччя між Річчю Посполитою та Кримським ханством й Османською імперією, героями кампаній проти номадів. Порушуючи проблему способу протистояння ординцям, експерти з південно-східного театру воєнних дій писали про своєрідну «манеру

¹⁸ Wagner M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie polskie w latach 1684–1696 // *Idem*. W cieniu szukamy jasności i chwały: Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696). – Siedlce, 2002. – S.77–88; *Idem*. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. – T.1. – Zabrze, 2009. – S.144–156.

¹⁹ Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.52–68.

²⁰ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – К., 2003. – С.199–212.

²¹ Ostapchuk V. Crimean Tatar Long Range Campaigns: The View from Remmal Khoja's History of Sahib Gerey Khan // *Journal of Turkish Studies*. – 2005. – Т.29. – P.271–287.

²² Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Т.2. – Дніпропетровськ, 2007. – С.119–136.

²³ Gawęda M. Wojskowość tatarska w XVII w. // *Rocznik Przemyski*. – 2009. – R.45: Historia wojskowości. – S.121–144.

²⁴ Пенської В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. // *Восток*. – 2010. – Т.2. – С.56–66.

²⁵ Gliwa A. O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowniców na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej // *Spoleczeństwo staropolskie: Spoleczeństwo a wojsko: Seria Nowa*. – T.IV / Red. I.Dacka-Górzyńska, A.Karpiński, M.Nagielski. – Warszawa, 2015. – S.89–133; *Idem*. The Tatar Military Art of War in the Early Modern Period: An Example of Assymetric Warfare // *Acta Poloniae Historica*. – 2016. – Т.114. – P.191–229.

²⁶ Див.: Kołodziejczyk D. Introduction // *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery Century (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, by D.Kołodziejczyk. – Leiden; Boston, 2011. – P.XIII, XVI.

²⁷ «Scytharum seu Thartarorum gens furax potius quam militaris, totam Russiam ad Pylszno usque ferro ignique vastarunt» (див.: *Kronika krośnieńska // Monumenta Poloniae Historica*. – Т.3. – Lwów, 1878. – S.250).

татарської війни», яка, на їхню думку, значно відрізнялася від регулярних дій військ християнських держав. До цих фахівців, між іншим, належали відомий французький картограф Гійом Левассер де Боплан²⁸, військовий інженер Жан Дюпон²⁹ та великий коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський³⁰. Усвідомлення нетрадиційного характеру дій татарських військ, спрямованих проти цивільного населення, було притаманне представникам влади Речі Посполитої. Про це свідчить фрагмент попереджувального універсалу, виданого королем Сигізмундом III перед наближенням татарської навали 20 вересня 1618 р. – він закликав шляхту Руського воеводства до активних дій проти нападників, оскільки справа йшла про маєтки й життя дружин та дітей³¹. На нашу думку, сутність «татарської війни» найкраще відбиває розуміння військової діяльності ординців у рамках концепції асиметричності.

До найбільш очевидних рис асиметричних акцій татарських військ належали намагання уникати безпосередніх зіткнень із регулярними підрозділами, незалежно від того, були вони кварцяними, повітовими чи приватними (особливо на урбанізованих теренах, де ефективність татарських вояків знижувалася), та небажання штурмувати укріплені пункти, що пояснювалося прагненням мінімізувати власні втрати. У цьому контексті надзвичайно цікава заява Каменського, яка проливає світло на акції, що тепер називаються «асиметричними». Цей невідомий на ім'я шляхтич 1617 р. на Підляшші потрапив у татарський полон. У Криму він працював конюхом, а восени 1629 р. брав активну участь у нападі об'єднаних сил Кримської та Буджацької орд на Річ Посполиту. У ході цієї татарської навали його використовували як провідника, а при відступі ординців він був схоплений жовнірами руського воеводи Станіслава Любомирського під Устям, що на Дністрі³². Під час допиту стосовно планів татарського командування Каменський заявив, що вони говорили: «Повернемося назад із полоном, перш ніж Хмелецький про нас дізнається»³³. Отже калга Девлет Гірей розраховував провести блискавичну грабіжницьку операцію, а потім швидко відступити на територію Молдавії, перш ніж Стефан Хмелецький, який відповідав за оборону прикордоння, зуміє бодай якось на це відреагувати. Також наведений факт свідчить про те, що схема проведення подібного типу операцій була відомою більшості учасників наїздів кочовиків. Правила, що регулювали характер діяльності татарських сил, можна порівняти з сучасними акціями терористичних угруповань, які використовують тактику «вдар і втікай» («hit and run»). Не варто

²⁸ *Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan. A Description of Ukraine / Introd., transl. and notes by A.B.Pernal, D.F.Essar. – Cambridge (Mass.), 1993. – P.52.*

²⁹ *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions Jean Sobieski III du nom Roi de Pologne par Philippe Dupont attache à ce prince en qualité d'ingenieur en chef de l'artillerie / Pub. J.Janicki. – Varsovie, 1885. – P.237.*

³⁰ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn.163. – T.26. – S.235–236.*

³¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.1649.

³² AGAD. – Archiwum Zamoyskich (далі – AZ). – Sygn.3036. – S.409.

³³ Ibid.

спеціально зупинятися на тому, що така стратегія мілітарних акцій виводила своє коріння з монгольського військового мистецтва³⁴.

Власне, необхідно зазначити, що дії ординців мали подвійний асиметричний характер, оскільки бралася до уваги не лише значна різниця військових потенціалів сторін («asymmetry in means»), що відноситься до класичної військової асиметрії, але також характер і вибір основних цілей, що виливалося в концентрацію оперативних зусиль на немілітарній сфері («asymmetry in space»). У військовій активності даного типу пріоритетною ціллю для татарського війська ставало населення сільської місцевості, його матеріальні цінності, а також слабо захищені або взагалі жодним чином не уфортифіковані об'єкти («soft targets») – села та приміські території, а в деяких випадках і міські центри, котрі не мали значних укріплень³⁵. Можна зробити висновок, що основною метою таких операцій ставали мирні мешканці. Між іншим, останнє відповідає сучасній концепції воєнних акцій, спрямованих проти цивільного населення («population-centric warfare»)³⁶. У ході своїх нападів ординці, як правило, використовували проти невійськової людності набір найрізноманітніших прийомів дестабілізаційного характеру: грабунки, захоплення невольників (ясир), а також убивства, насилля, цілеспрямоване знищення житлової й господарської інфраструктури, культових споруд. Подібні дії, котрі не можна назвати воєнними операціями, Р.Сміт визначив як «війну між спільнотами» («war amongst the people»), що значною мірою відбиває природу та специфіку дій ординців, спрямованих проти Речі Посполитої та сусідніх країн³⁷.

Особливості діяльності татарських загонів добре ілюструє живописне полотно 1731 р. з трапезної єзуїтського монастиря в Ярославі пензля Адама Сваха. Тут зображено атаку татар на святиню, а також підпалені прилеглі селянські будівлі³⁸. Результатом подібних дій асиметричного характеру, окрім масштабного знищення житлової й господарської інфраструктури, стало захоплення значного ясиру. Наслідки такого широко закреного полювання на людей виразно представлено на гравюрі 1675 р. нідерландського майстра Ромейна де Гоге³⁹. Вона присвячена битві коронних військ із відступаючими татарськими загонами під Комарно (9 жовтня 1672 р.). Бачимо драматичний момент атаки кавалерійських хоругв під командуванням великого коронного гетьмана Яна Собеського на ординців, котрі самовіддано обороняють захоплений ясир (бранці у цей момент щільно тісняться на місці бою).

³⁴ *May T.* The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System. – Yardley, PA, 2007. – P.71.

³⁵ Див.: *Murphey R.* Ottoman Warfare 1500–1700. – P.150.

³⁶ *Buffaloe D.L.* Defining asymmetric warfare. – P.198.

³⁷ *Smith R.* The Utility of Force: The Art of War in the Modern World. – New York, 2007. – P.6; *Idem.* Przydatność siły militarnej: Sztuka wojenna we współczesnym świecie / Przekł. A. i J. Maziarscy. – Warszawa, 2010. – S.23–24.

³⁸ *Witwińska M.* Osiemnastowieczna polichromia w jarosławskim kościele „na Pólku” i jej twórcy // Wizerunki maryjne w diecezjach przemyskiej i rzeszowskiej. – Z.1. – Rzeszów, 1992. – S.54.

³⁹ Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.R.7474.

Першочергове значення акцій, спрямованих проти цивільного населення, не втрачало актуальності навіть у ході найважчих конфліктів між Річчю Посполитою та Османською імперією, коли кримські й буджацькі загони виконували не лише важливі військово-допоміжні, але логістичні та розвідувальні функції⁴⁰. Підкреслимо, що з цими завданнями татари, як правило, справлялися дуже добре, оскільки ці дії ідеально відповідали можливостям їхньої легкої кінноти, а також ідеально узгоджувалися з мотивами участі ординців із Криму та Буджака у військових операціях на північних кордонах Османської імперії⁴¹. Особливий інтерес із цього погляду викликає інформація, залишена Гаджі Мегмедом Сеная у хроніці, присвяченій діянням хана Іслама III Гірея. Прославляючи гідні захоплення військовою стратегією й тактикою дії татарської кінноти проти Речі Посполитої в перших кампаніях Богдана Хмельницького, літописець часто-густо описував «полювання» ординців на супротивника⁴². Ідентичні риторичні конструкції можна віднайти і в Евлії Челебі, котрий писав: «Татари, які звикли проводити час у ловах на ворога, на світанку напали на місто, підпаливши його, а коли раптово розбуджені люди почали голими вискакувати з ліжок, їх захоплювали в ясир»⁴³. Немає необхідності писати, що татарські вояки вистежували та переслідували аж ніяк не війська противника. Основним об'єктом їхнього «полювання» було осіле та зазвичай беззахисне мирне населення. Визначення його як «неприятеля» є підтвердженням суто асиметричного характеру дій ординців, тим більше, що походить воно саме з татарської сторони та багаторазово повторювалося в різних контекстах.

Цитований фрагмент є також одним із доказів функціонування в татарській свідомості значно ширшої в понятійному сенсі категорії «ворог», ніж у християнських правових доктринах того часу, що, своєю чергою, позначалося на способі ведення мілітарних акцій. Також це мало вплив на типологію об'єктів, котрі ставали метою нападів. Варто зацитувати уривок із хроніки Мустафи Наїми, де він описував образ життя родичів Мегмеда та Шагіна Гірейів. Згідно зі свідченнями турецького історіографа, «родина Мегмеда й Шагіна Гірейів оселилася на аккерманських полях, і разом з якимось племенем буджацьких татар, котре жило поблизу руських земель на території, підпорядкованій османським владі, організувала набіги на руських недовірків, захоплюючи полонених, і таким чином заробляли собі на прожиття»⁴⁴.

Реалізація татарами впродовж декількох століть асиметричних дій була можлива завдяки своєрідній «геополітичній екосистемі», яка існувала

⁴⁰ Див.: Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Ruś Czerwoną podczas wojny Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w 1621 r.: Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi przemyskiej // Rocznik Przemyski. – 2012. – Т.48. – З.1: Historia wojskowości. – S.12–13; Також див.: *Murphey R. Ottoman Warfare 1500–1700.* – P.150.

⁴¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі – BCz.). – Teki Naruszewicza (далі – TN). – Sygn.143. – S.575.

⁴² *Hadży Mehmed Senai z Krymu.* Historia chana Islam Gereja III / Oprac. Z.Abrahamowicz. – Warszawa, 1971. – S.102.

⁴³ *Księga podróży Ewliji Czelebiego / Oprac. Z.Abrahamowicz, tłum. Z.Abrahamowicz, A.Dubiński, S.Płaskowicka-Rymkiewicz.* – Warszawa, 1969. – S.194.

⁴⁴ *Naimâ Mustafa Efendi.* Tarih-i Na'ima. – Ankara, 2007. – S.557.

в ранньомодерну добу на просторах Південно-Східної Європи й характеризувалася особливими історико-політичними, соціально-економічними та релігійно-ідеологічними умовами розвитку. Також давалася взнаки фактична незахищеність кордонів між Річчю Посполитою та Османською імперією аж до початку XVIII ст.⁴⁵ Як видається, особливе значення у цьому контексті мала й історична спадщина, пов'язана з монголо-татарською гегемонією в регіоні з XIII ст. та пізнішою залежністю руських князівств від Золотої Орди. Кримські хани, починаючи з другої половини XV й до кінця XVII ст., розглядали південноруські землі як свою сферу впливу, незважаючи на те, що останні на той час уже стали інтегральними частинами Польського королівства, Великого князівства Литовського (пізніше Речі Посполитої) та Московії (Росії). Власне грабінницькі набіги, якщо їх розглядати в довгостроковій перспективі, стали для Чингізидів зручним інструментом збереження опосередкованого контролю над населенням українських земель, яке входило до складу Польсько-Литовської держави, і своерідною формою «управління» ним. Із цією проблемою тісно пов'язане не помічене раніше істориками явище татарських наїздів як альтернативної форми політичної комунікації і пресингу на владу Речі Посполитої та Москви, а також використання у цих цілях не тільки мілітарних засобів, а й інструментів економічного тиску.

Здатність татарських загонів здійснювати воєнні виправи далеко за межі власних кордонів углиб території свого супротивника ставала надійним засобом, котрий використовували кримські хани для примушування польських і російських правителів вчасно виплачувати належні їм де-юре матеріальні цінності («*pişkeş ve hanzine*»)⁴⁶. Варто сказати, що в політичній практиці Гіреїв набіги на землі Речі Посполитої й Московії були легальними та справедливими в тих випадках, коли володарі згаданих країн не здійснювали виплат («*bölek*», «*virgü*», «*pişkeş*»), передбачених мирними договорами з Османською імперією та Кримським ханством⁴⁷. Невиконання цих зобов'язань польськими королями й московськими царями розглядалося як серйозне порушення мирних відносин між мусульманськими та християнськими державами, інтерпретувалося згідно з ісламським законодавством як правова санкція, що виправдовувала грабінницькі експедиції на території північних сусідів⁴⁸. Наведемо фрагмент грамоти про підтвердження миру («*'ahdname*»), надісланої ханом Інаетом Гіреєм 29 червня 1635 р. королеві Владиславові IV, в якій він стверджував, що у випадку невиконання християнським володарем гарантованих згідно з чинними домовленостями

⁴⁵ Див.: *Abou-el-Haj R.A. The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703 // Journal of the American Oriental Society.* – Vol.89. – 1969. – P.471–475.

⁴⁶ *Ostapchuk V. Crimean Tatar Long Range Campaigns...* – P.164.

⁴⁷ *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* – P.586. – №10; P.616. – №15; P.631. – №17; P.699. – №26; P.734. – №31; P.784. – №35; P.858. – №46; *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and other Documents*, by D.Kołodziejczyk. – Leiden; Boston; Köln, 2000. – P.378. – №35; P.382. – №3; P.497. – №51; P.499. – №51; P.502. – №52. Див.: *İnalçık H. Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature // Passé turco-tatar, présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen*, publiées par Ch.Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, W.E.Wimbush. – Louvain; Paris, 1986. – P.209.

⁴⁸ Див.: *İnalçık H. Power Relationships...* – P.209.

сум, татари здійснять набіги, щоб забрати рівнозначну за вартістю кількість людей та худоби: «А якщо так трапиться, що, згідно зі старими звичаями та постановами, від вас, брата нашого, упоминки та гроші надіслані не будуть [...], я, Інает Ґірей, хан, військо своє на державу вашу відправляю, наказавши її зимою та літом грабувати, і сто тисяч татар, увійшовши у зовсім неторкану країну вашу, із Божою поміччю та при заступництві пророка нашого, володіння ваше вогнем і мечем плондруючи, великих і малих забираючи в полон, по одному полоненому й одній скотині на кожного татарина, рахуючи так, щоб було не більше, ніж ті упоминки, котрі повинні були надійти від вас, розсудить»⁴⁹. Це було зрозумілим попередженням: у разі затримки владою Речі Посполитої належних виплат жоден мешканець цієї держави не зможе почуватися в безпеці, а наслідки планованих наїздів будуть масштабними. Подібний характер мали листи хана Іслама III Ґірея до Владислава IV, котрі були написані 1648 р. – 10 червня у Животові⁵⁰ та 13 червня в Охманові⁵¹. У них кримський володар пояснював, що весняні татарські набіги на Річ Посполиту здійснено через відсутність надходження дарунків із польського боку за останні чотири роки⁵². У наступних рядках хан в ультимативній формі вимагав, щоб Варшава впродовж 40 днів виплатила заборговані гроші. В іншому випадку Іслам III Ґірей погрожував великим рейдом коронними землями, що фактично й було здійснено через три місяці⁵³. Ще більш цікава заява мурзи Кантеміра, в якій цей буджацький правитель у червні 1624 р. із коша під Медикою повідомив королеві Сигізмундові III про початкову стадію наїзду на Червону Русь. У своєму листі білгородський бейлербей погрожував організувати руйнівний похід аж до Балтійського моря, якщо польська влада не дотримуватиметься умов Хотинського миру (1621 р.), а також козаки продовжуватимуть спустошувати османські причорноморські регіони⁵⁴.

Цитовані та подібні збережені документи свідчать, що грабіжницькі набіги ординців, котрі супроводжувалися відчутними демографічними втратами

⁴⁹ Див.: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* – P.907. – №51.

⁵⁰ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział tatarskie. – T.62. – №110; Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка (далі – ЛННБ). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.71 зв. – 72.

⁵¹ BCz. – Sygn.2576. – S.123.

⁵² *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* – P.146–147.

⁵³ Див.: *Gliwa A. The Tatar-Cossack Invasion of 1648: Military Actions, Material Destruction and Demographic Losses in the Land of Przemyśl // Acta Poloniae Historica.* – 2012. – T.105. – P.85–120.

⁵⁴ Скорочену копію листа Кантеміра опублікував З.Абрагамович: «Укладаючи Хотинський мир із султаном, король обіцяв надсилати Порті дарунки й заборонити козакам займатися грабіжництвом. Якщо король розглядатиме козаків як розбійників, котрі його не хочуть слухати, а останні далі виходитимуть у Чорне море та нищитимуть володіння султана, то сто тисяч відважних слуг султана готові – навіть без згоди султана та великого візира – виступити на захист віри та держави, як далеко їх занесуть їхні коні. Якщо він [король] виконає свої обіцянки, то Кантемір-паша не дозволить татарам нападати на Польщу й тоді дві сторони будуть жити в мирі та злагоді; якщо відмовиться, то й паша доведе, що він зможе вчинити, а тим часом його загони підуть аж до Балтійського моря» (див.: *Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z.Abrahamowicz, red. A.Zajączkowski.* – Warszawa, 1959. – S.255–256. – №263; також див.: AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział tureckie. – Karton 72. – Teczka 309. – №568; *Pamiętnik o Koniecpolskich: Przyczynek do dziejów XVII w. / Wyd. S.Przyłęcki.* – Lwów, 1842. – S.252–253).

та руйнацією економіки, використовувалися татарською стороною як альтернативний спосіб трансляції політичної волі кримського керівництва, а також засіб непрямого впливу на Річ Посполиту і шляхетську спільноту⁵⁵. Із цього погляду татарську активність асиметричного характеру можна інтерпретувати як форму опосередкованого впливу («indirect approach») через політико-економічний тиск на владні кола з метою змушення до прийняття тих чи інших рішень чи послаблення позиції супротивника в тих чи інших питаннях. Отож грабіжницькі операції, які здійснювали татари, відігравали, без сумніву, важливу роль у процесах політичної комунікації, а їх наслідки в матеріальній і демографічній сферах своєрідно генерували повідомлення, адресовані владі та спільнотам Речі Посполитої. Діяльність ординців сприяла формуванню багатосторонньої соціально-політичної взаємодії у шляхетському суспільстві Речі Посполитої і свідчить про її ефективність як інструменту тиску⁵⁶.

Необхідно також підкреслити, що ведення татарськими ордами асиметричної війни обумовлювалося диспропорціями соціально-економічного характеру в розвитку осілого й заможного християнського населення південно-східних земель Речі Посполитої та кочовими або напівкочовими ногайськими татарами, які водночас були більш воєнізованими спільнотами («societies in arms»)⁵⁷. Як зазначив А.Казанов, соціально-економічна «відсталість» кочовиків створила умови для мілітарного домінування їх над осілими спільнотами⁵⁸. Різниця на рівні стилю життя на так званому Великому кордоні⁵⁹ стали фактором конфліктів між цими групами населення та однією з причин формування специфічної системи «воєнної економіки». Набіги на території північних сусідів стали важливою «галуззю» кримського господарства, котра давала постійний приплив кваліфікованої робочої сили та

⁵⁵ Gliwa A. O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowników na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej // Społeczeństwo Staropolskie: Seria Nowa. – T.IV: Społeczeństwo a wojsko / Pod red. A.Karpińskiego, M.Nagielskiego. – Warszawa, 2015. – S.89–133. Також див.: Halle J.P. The State and the Military – a Nomadic Perspective // Militär und Staatlichkeit: Beiträge des Kollegiums am 29. und 30.04.2002 // Orientwissenschaftliche Hefte. – T.12. – Mitteilungen des SFB. – S.56.

⁵⁶ Як приклад, можна згадати постанову шляхти Руського воеводства, включену до інструкції Вишнянського сеймику для послів на сейм, сформульовану у другій половині грудня 1622 р. У пункті 8 місцеві обивателі, побоюючись татарських наїздів, писали (курсив наш – А.Г.): «Ми, руські обивателі, більшість із них, одні зараз у темряві та оковах поганських до Бога воляють, інші від ран і каліцтв ледве живі, інші лежать у попелі своїх маєтків [...]. Тому з надією на кращі часи наші пани посли будуть просити його королівську милість, переважною мірою зважаючи на людські страждання, щоб із панамі радцями старався від зовнішніх нападів татар звичними упоминками задовольнити» (див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie / Wyd. L.Tatomir, F.X.Liske, A.Prochaska. – T.20. – Lwów, 1909. – S.203. – №142).

⁵⁷ Fisher A.W. Crimean Tatars. – P.26–28; Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. – Bloomington, 2002. – P.12.

⁵⁸ Khazanov A.M. Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective // Nomadic Pathways in Social Evolution / Ed. I.V.Sledzevski. – Moscow, 2003. – P.32.

⁵⁹ Дашкевич Я. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: История, динамика, методы изучения. – Москва, 1989. – С.7–21. Також див.: Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.19–24.

значні прямі фінансові доходи. Важливо зазначити, що ця воєнна економіка була цінністю не лише кримської родоплемінної еліти («karaçi beys»), але й татарського суспільства у цілому⁶⁰. Дана система базувалася на наявності серед рядових ординців сильної матеріальної зацікавленості, оскільки, беручи участь у набігах, вони розраховували на поліпшення свого добробуту. Усвідомлення непорівнянності шаблів економічного розвитку посилювалося глибокими суперечностями релігійно-ідеологічного характеру, що виявлялося, зокрема, у використанні кримською й османською владою ідеї «священної війни проти невірних», яка ведеться на пограниччі та за межами ісламського світу («Darü'l-Islam») ⁶¹. Таке переплетення економічних і релігійних чинників у поєднанні зі специфічними історико-політичними умовами розвитку макрорегіону призвело до виникнення вже згаданої «воєнної економіки», що ґрунтувалася на захопленні ясиру та торгівлі невільниками як важливих джерел доходів для господарства Кримського ханства⁶². Важко собі уявити справне функціонування цієї системи без здійснення татарами дій асиметричного характеру.

Свідома чи менш свідома реалізація ідеї війни мусульманських воїнів за віру, або ґазі – учасників набігів на землі Речі Посполитої та Московії – пов'язана з названими фінансовими та соціальними мотиваціями (додаткова винагорода як соціальний престиж), безпосередньо впливала на ставлення до цивільного населення під час набігів. Також варто вказати, що соціальний престиж і фінансова зацікавленість учасників наїздів впливали на високий ступінь узгодженості та ефективності дій ординців. Поглиблення процесів асиметризації активності татарських військ, яку можна спостерігати у XVII ст., стало наслідком різнорідних нерівностей і дисбалансів, що стосувалося функціонування тодішніх цивілізацій на сході Європи та соціально-культурного життя в них, осілих, кочових і напівкочових спільнот; також це виявлялося в диспропорціях мілітарного характеру – це яскраво простежується в нечастому використанні вогнепальної зброї ординцями Криму та Буджака в порівнянні з військами Речі Посполитої та Московії⁶³.

⁶⁰ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.II. – Sygn.842. – S.2. Також див.: *İnalçık H.* The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1979–1980. – Т.3/4. – P.452; *Kizilov M.* The Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources // *Journal of Early Modern History.* – 2007. – Т.11. – P.23–24.

⁶¹ Для прикладу, перед зимовим набігом на Червону Русь наприкінці 1539 – на початку 1540 рр. Сагіб Гірей звернувся до кримських беїв із закликом узяти участь у цьому наїзді як «славетному акті священної війни» (див.: *Ostapchuk V.* Crimean Tatar Long Range-Campaigns. – P.156; *Tarih-i Sahib Giray Han* (Historie de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Ed. Ö.Gökbilgin. – Ankara, 1973. – S.46).

⁶² *Fisher A.W.* Crimean Tatars. – P.26–27; *Dziubiński A.* Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji XVI wieku i jego organizacja // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego.* – 1963. – Т.3. – S.42–44; *Kołodziejczyk D.* Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries // *Oriente Moderno.* – 2006. – Т.25. – P.149–159.

⁶³ Див.: *Broniewski [Broniowski] M.* Tartariae Descriptio: Opis Tatarii / Tłum. E.Śnieżewska, wyd. M.Maćczyńska. – Łódź, 2011. – S.83; *Sarnicki S.* Księgi hetmańskie / Oprac. M.Ferenc. – Kraków, 2015. – S.430; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)* / Oprac. M.Nagielski. – Warszawa, 1999. – S.103.

Найважливішими рисами татарських асиметричних операцій досліджуваного часу були непередбачуваність і маскування аж до моменту нападу, висока мобільність загонів кінноти в поєднанні з оперативною рухливістю, значний ареал охоплення території й тотальний характер дій. Крім того, нелінійні удари татарських загонів по території супротивника були чітко синхронізованими, а також, у першу чергу, орієнтованими на цивільні об'єкти й передбачали використання психологічного впливу. Концентрація саме на цивільній, невійськовій сфері перетворювала активність татар на значну безпосередню загрозу економіці та демографічному потенціалу атакованого ними регіону тієї чи іншої держави.

Непередбачуваність татарських нападів і тісно пов'язана з цим маскована до початку атаки активність ординців виявилися нездоланною перепорою у створенні ефективного захисту від цієї нетрадиційної небезпеки впродовж фактично всього раннього нового часу. Цей тип татарських дій можна добре простежити під час переходів ординців через Північно-Західну Молдавію в напрямку до кордонів Речі Посполитої. Наочними прикладами можуть служити рейди кримського війська (друга половина червня 1594 р.)⁶⁴ та буджацької кінноти (кінець травня – початок червня 1624 р.)⁶⁵. Цікаво відзначити, що неперервна інформація з квітня 1624 р., котра доходила до керівництва квартального війська про підготовку нападу татар, призвела не лише до втомленості командного складу коронної армії, але й до зниження пильності серед населення Червоної Русі, яке у цей час неодноразово попереджали універсалами польного гетьмана Станіслава Конєцпольського і короля Сигізмунда III про небезпеку⁶⁶. В останньому попереджувальному універсалі від 6 червня 1624 р. гетьман С. Конєцпольський писав про загни ординців, які хочуть «на тутешніх обивателів, котрі втратили пильність через постійні тривоги, напасти»⁶⁷. Наскільки непередбачуваним противником були татари, добре демонструє сюжет маневрів кримсько-буджацького угруповання до вторгнення восени 1629 р. Наближаючись до кордонів Речі Посполитої, ординці з метою заплутати керівників оборони пограниччя – Стефана Хмелецького та Станіслава Любомирського – три рази змінювали свій маршрут. Спочатку йшли Кучманським шляхом, потім після переправи через Дністер 23 вересня перейшли на Волоський шлях та врешті-решт у ніч із 27 на 28 вересня знову опинилися на Кучманському⁶⁸. Назване військове керівництво високо оцінило маневри татарських підрозділів з оперативного погляду. Руський воевода Станіслав Любомирський в універсалі, виданому в польовому обозі під Жабинцями 26 вересня 1629 р., писав: «Ворог, усупереч

⁶⁴ De Transitu Tartarorum Per Pocuciam Anno M.D.XCIII Epistola. Ad [...] Cynthium [...] Aldobrandinum. Ab [...] Ioan[ne] De Zamoscio [...] missa. – Cracoviae, 1594. – P.Bij.

⁶⁵ Gliwa A. Kraina upartych niepogód: Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII w. – Przemyśl, 2013. – S.287–290.

⁶⁶ Ibid. – S.288–289.

⁶⁷ Див.: ІЦІАЛ України. – Ф.1 – Оп.1. – Спр.209. – Арк.533.

⁶⁸ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.1605; Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk. – Sygn.201. – S.364; BCz. – TN. – Sygn.121. – S.459. Докладний опис цих шляхів представив Я.Кісь (див.: Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1986. – №4. – С.134–136).

часу і своєму звичаю, зробив тривалу перерву й хитрує, адже, вийшовши на Кучманський шлях, знову, як мені сьогодні повідомлено, переправився минулого тижня через Дністер у Волоську землю, нижче Рашкова»⁶⁹.

Зміна руху татарських військ перед початком власне грабінницького нападу диктувалася закономірностями інформаційно-розвідницької війни. Останнє розумілося не лише як збір даних про місцезнаходження та оперативні плани ворожої сторони, але й поширення дезінформації, навмисне введення супротивника в оману щодо реальної мети нападу⁷⁰. У цьому контексті варто згадати, що в лютому 1697 р. на головну ставку коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського у Львові впродовж декількох годин приходили взаємовиключні вісті про татарську загрозу та потенційну можливість їх нападу⁷¹. Підкреслимо, що ординське керівництво блискуче використовувало у своїх акціях інформацію, отриману розвідкою на основі використання загальнодоступних джерел. Прикладом цього може слугувати попереджувальний універсал Станіслава Жолкевського, виданий у Жовкві 9 серпня 1615 р.⁷² З огляду на небезпеку нападу ординців гетьман звернувся до червононоруської шляхти із закликом до обережності, оскільки в регіоні не було війська⁷³. Татарське керівництво цілковито використало інформативний потенціал цього універсалу, результатом чого стало розорення значної частини Руського воеводства. Взаємозалежність цих двох фактів С.Жолкевський визнав у своєму наступному універсалі, виданому також у Жовкві 14 вересня цього ж року⁷⁴. Звернемо увагу також на дуже цікаву практику, яка використовувалася під час більшості набігів Кримської та буджацьких орд на коронні землі впродовж XVII ст. Вона полягала в намаганні татарських командирів під покровом темряви таємно наблизитися до кордонів Речі Посполитої під час новомісяччя⁷⁵. Це дозволяло підвищити шанси на непомітний підхід кочівників до прикордонної зони, а після її перетину дозволяло залишатися непоміченими під час нічних маршів. Цей тип дій відносився до більш широкого набору тактик, які дозволяли уникати виявлення татарських підрозділів військами Речі Посполитої, реалізовувати фактор раптовості рейду по території супротивника, полегшувати здобуття ясиру. Таку практику, покликану перешкоджати коронним військам виявлення й локалізацію татарських підрозділів, можна охарактеризувати як свого роду приховані дії («stealth tactics»). Масштабність застосування цієї практики татарським командуванням підтверджується фрагментом «Гетьманських книг» Станіслава Сарницького (бл. 1532–1597 рр.). У 8-й книзі, присвяченій способам ведення

⁶⁹ Див.: ЦДІАЛ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.1605.

⁷⁰ Див.: *Ищенко С.А.* Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. – С.140; *Ivanics M.* Krimtatarische Spionage im osmanisch-habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663 // *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae.* – 2008. – Т.61. – Р.120–121.

⁷¹ ВСз. – TN. – Sygn.189. – S.153.

⁷² ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.853.

⁷³ С.Жолкевський писав: «[...] бо через ці гроші розіхалися жовніри й жодного війська у Речі Посполитій не маємо» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.853).

⁷⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.1171.

⁷⁵ AGAD. – AZ. – Sygn.341. – S.7; ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.884.

війни татарами та традиційним тактикам, які застосовувалися під час наїздів, він писав: «І коли серед людей поширяться вісті, що вже повернулися [татари] чи на Москву пішли, то тоді під покровом темряви будуть наступати, оскільки після новомісяччя мають звичку нападати»⁷⁶. Також згадаємо про лист короля Яна III Собеського до коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського з Жовкви від 20 січня 1694 р., в якому монарх наказував попереджати населення загрожених прикордонних районів, «щоб *тиждень перед новомісяччям та другий після нього* (курсив наш – А.Г.) люди у хатах своїх не чекали, але у фортецях зі своїм майном, яке можна взяти, схоронилися»⁷⁷. Декількома днями пізніше, 25 січня, гетьман С.Я.Яблоновський, реагуючи на лист, видав попереджувальний універсал про те, що «на саме новомісяччя потрібно очікувати великих наїздів»⁷⁸.

Дії татарських сил в умовах розсіювання їхніх загонів парадоксальним чином гарантували підвищення безпеки кінних підрозділів, оскільки знищення одного або декількох із них не позначалося на оперативній можливості цілого угруповання. Більше того, таке роздроблення сил давало можливість максимально збільшити грабіжницькі та руйнівні наслідки татарського наїзду. Усе це ставало можливим завдяки використанню татарами укріплених польових обозів, званих «кошами» (на кримськотатарській мові «кош» – «табір»), з яких робилися грабіжницькі рейди. Ці бази відігравали роль логістично-постачальницьких осередків, в яких зосереджувалося рухоме награвоване майно, худоба (коні, корови, воли, вівці) та ясир (найцінніша для ординців здобич). У кошах також відбувалися перегрупування й ротації кінних загонів, тут татари знаходили безпечне сховище або мали можливість відпочити⁷⁹. Функціонування таких опорних баз значно підвищувало мобільність татарських підрозділів, істотно розширювало охоплення території противника й гарантувало безпеку у ворожому середовищі, а також давало можливість ординцям швидко відновлювати свій бойовий потенціал. У сучасних мілітарних операціях є подібні татарським кошам висунуті оперативні бази («Forward Operating Bases»), які успішно використала американська армія у війнах з Іраком – у 1991 («Operation Desert Storm») та 2003 («Operation Iraqi Freedom») роках⁸⁰.

Концепція проведення таких оперативних дій впливала з класичних для татаро-монгольського військового мистецтва стратегій і тактик, згідно з якими базовою умовою для успішності походу ставало намагання отримати перевагу над силами противника за допомогою високої мобільності. Без сумніву, мислення і практичні прийоми татарських вождів були близькими до принципів, що пропагувалися китайським військовим теоретиком Сунь-Цзи, котрий писав: «Будь сильним як вихор, спокійним як ліс, агресивним та ненаситним як

⁷⁶ Sarnicki S. Księgi hetmańskie. – S.431.

⁷⁷ Див.: BCz. – TN. – Sygn.184. – S.69.

⁷⁸ Див.: Ibid. – Sygn.2699 IV. – K.193v.

⁷⁹ Guillaume Le Vasseur, *Sieur de Beauplan. A Description of Ukraine.* – P.49–50; Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (далі – BR). – Sygn.2. – S.587.

⁸⁰ Wong L., Gerras S. CU@ The FOB: How the Forward Operating Base Changing the Life of Combat Soldiers. – Carlisle, 2006. – P.1–8.

вогонь, непохитним як гора, непроникним як тьма, раптовим як блискавка»⁸¹. Темп діяльності татарської кінноти був такий високий, що для кварцяних і повітових військ, а також приватних загонів, відповідальних за охорону кордону, ординці часто були невловимими. Татарам удавалося зберігати високу мобільність не тільки під час першої фази наїзду після переходу кордону, коли швидкість кінноти була найбільш високою, але й нерідко на зворотному марші, коли вони були обтяжені багатою здобиччю (стада худоби, коней, овець) та численним ясиром⁸². Несподівано висока швидкість проведення операцій на південно-східних землях Речі Посполитої, звичайно ж, ураховувалася командуванням християнських військ. Про природу «швидкої татарської війни» та непередбачуваність дій ординців писали коронний гетьман Станіслав Жолкевський, руський воевода Ян Данилович, коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський. Перший у листі з Бара (датований 4 листопада 1618 р.) до коронного секретаря Якуба Задзіка писав, що «розгромити татар – це майже подібно до того, аби хтось хотів перестріляти птахів, що летять»⁸³. У попереджувальному універсалі від 24 жовтня 1620 р., тобто під час татарського наїзду на Червону Русь, Я. Данилович інформував жителів Руського воеводства про те, що «вже при самому заході сонця побачили великі пожежі біля Львова, оскільки супротивник так швидко нас обійшов, що ми спочатку побачили пожежі, і лише потім змогли дізнатися про нього»⁸⁴. Урешті С. Я. Яблоновський у своєму листі до короля Августа II від 26 вересня 1697 р безпорадно констатував: «Не можна дізнатися, звідки й де [татари] нападуть, а коли військо на них рушить, то вони зі здобиччю вже втекли»⁸⁵. Наведені фрагменти кореспонденції показують, наскільки великим викликом для полководців Речі Посполитої XVII ст. стала боротьба з ординцями.

Творчим розвитком концепції провадження блискавичних операцій у татарському військовому мистецтві стало використання мобільності як засобу для нагнітання страху й паніки⁸⁶. Висока для того часу швидкість та можливість подолання значних дистанцій загонами номадів упродовж доби ставали можливими завдяки поперемінному використанню кількох коней⁸⁷, що дозволяло мобільним татарським підрозділам у ході реалізації грабіжницьких операцій несподівано та майже одночасно починати атаку в різних куточках того чи іншого регіону супротивника. Це підтверджують детальні

⁸¹ *Sun Zi*. Sztuka wojenna / Oprac. R. Stiller. – Kraków, 2003. – S. 72.

⁸² Як, наприклад, 20–22 лютого під Устям, коли головні сили Кримської орди під керівництвом хана Мегмеда III уникнули засідки кварцяних військ польного гетьмана С. Конєцпольського (див.: *Gliwa A. Kraina upartych niepogód...* – S. 335–336) або взимку 1699 р. під час нападу Буджацької орди, коли татари нурредина Гази Гірея зуміли не лише відбити атаки коронних військ, але навіть здобули перемогу над частиною польської армії 22 лютого 1699 р. в битві під Мартиновим (див.: *Idem. Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską z 1699 r.* // *Studia Historyczne*. – 2000. – Т. 4. – S. 579–580).

⁸³ Див.: *Biblioteka Jagiellońska* (далі – BJ). – Sygn. 166. – S. 52.

⁸⁴ Див.: *ЦДІАЛ України*. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 1637.

⁸⁵ Див.: *Jonsac D. C. F. Życie Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego*. – Т. III. – Poznań, 1868. – S. 134.

⁸⁶ *Broniewski [Broniowski] M. Tartariae Descriptio: Opus Tatarii*. – S. 79.

⁸⁷ *Collins L. J. D. The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th Centuries*. – P. 267–268; *Ostapchuk V. Crimean Tatar Long-Range Campaigns...* – P. 283.

схеми тактичних дій татарської кінноти в Перемишльському повіті під час двох наїздів 1621 р.⁸⁸ й татарсько-козацького походу 1648 р.⁸⁹, реконструйовані на основі аналізу масових джерел (передусім юридичних). Проведення ординцями подібних одночасних дій в оперативному зрізі стало причиною того, що в уявленнях сучасників указані тактичні особливості сприймалися як своєрідний підсилювач («force multiplier»), котрий синергетично впливав на примноження ефективності та збільшення відносних мілітарних можливостей татарських військ. Стратегія й тактика інтерпретувалися очевидцями набігів як переконливий аргумент на користь значної чисельності кримських і буджацьких військ⁹⁰. Також цією причиною пояснюється наявність у джерелах раннього нового часу як правило перебільшених свідчень стосовно кількості татарських військ, задіяних у набігах на південно-східні землі Речі Посполитої⁹¹.

Надання татарським керівництвом переваги саме інтенсивним операціям проти цивільного населення за умови охоплення великої території (нерідко вони одночасно проходили на обширах понад 50 тис. кв. км), значило, що наїзд кочовиків набував тотального характеру. Найбільш показовими у цьому контексті стали великі навали 1621, 1624, 1648, 1672 рр. Наслідком застосування описаних неконвенціональних методів ставав нелінійний характер дій в оперативному й тактичному вимірах, що призводило до розмивання меж не лише між безпосереднім полем битви, тилом і територіями, що знаходилися під контролем противника, а й між середовищем некомбатантів і простором війни у класичному розумінні, де переважали озброєні вояки. Можна згадати, що ці риси притаманні недавнім і сучасним асиметричним конфліктам у секторі Гази та Палестині, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Чечні, Афганістані, Іраку, Дарфурі, Сирії та ін.⁹²

Тотальний характер татарських наїздів був очевидним уже на етапі оперативного планування: керівництво ординців передбачало після виходу основних сил у район планованої атаки завдання одночасних ударів глибиною до 120–140 км на трьох або чотирьох напрямках, котрі, як правило, паралізували систему оборони всього регіону. Як один із безлічі прикладів можна навести дії татарських військ під час навали на початку вересня 1621 р., коли з коша, локалізованого між населеними пунктами Козлів, Зборів, Яричів вийшло три татарських кінних угруповання, кожне з яких мало завдання на грабіж, відповідно, Волинського, Руського та Белзького воеводств⁹³. Подібною була поведінка татар після відходу 7 жовтня 1648 р.

⁸⁸ Див. мапу «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі під час двох татарських наїздів 1621 р.», опубліковану: Gliwa A. Kraina upartych niepogód... – S.120.

⁸⁹ Див. мапу «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі в 1648 р.», опубліковану: Ibid. – S.162.

⁹⁰ Див.: Broniewski [Broniowski] M. Tartariae Descriptio: Opis Tatarii. – S.83.

⁹¹ У польській історіографії О.Гурка став першим дослідником, який переглянув раніше завищені істориками оцінки чисельності татарських військ (див.: Górkа O. Liczebność Tatarów krzymskich i ich wojsk. – S.257–263).

⁹² Див.: Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. – P.92.

⁹³ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S.32–33.

з табору у Скнилові під Львовом, коли їхні загони охопили територію майже всього Руського воєводства, а також частини Белзького, Люблінського та Волинського⁹⁴.

Під час наїздів татарські війська використовували різні методи й дестабілізаційні прийоми для впливу на психіку атакованого населення, що безпосередньо позначалося на результативності проведених операцій. Використання страху як ефективного інструменту впливу на жертв ординських наїздів займало не лише ключове місце в татарському військовому мистецтві, але також відігравало важливу роль у політичному та релігійному аспектах. Останнє полягало в тому, що страх «невірних» перед законною військовою міццю володарів-ординців був невід'ємною складовою в ідеології кримських ханів. Підтвердженням цього слугують строфи поетичного вітального твору, знайденого в ридвані хана Джанібєка, захопленому під час переправи через Дністер у лютому 1626 р. Зацитуємо фрагмент цього вірша: «Після того, як вони почули, що великий хан іде на війну, то їхні душі покинуло християнство. Як же неприятельським серцям не боятися твоєї шаблі, якщо на багатьох із них напав страх і трепет»⁹⁵.

Особливо важливим елементом асиметричних дій татарських формувань стала практика, що полягала в агресивній візуалізації їхньої «присутності» на території супротивника шляхом організації масових пожеж⁹⁶. Варто підкреслити, що лише в 1620–1629 рр. у Перемишльській землі татари спалили 11 908 сільських хат, 304 млини, 331 корчму, а також 50 шляхетських маєтків. У результаті цих набігів 50 тис. людей (близько 16% населення Перемишльської землі) втратили дах над головою, що вже саме собою було гуманітарною катастрофою⁹⁷. Цей вид неселективних дій ординців наочно простежується при аналізі масових джерел, котрі показують, наскільки значними були масштаби пожеж під час татарських набігів. Подібні акції виконували подвійну функцію – як на оперативному рівні, так і на тактичному. По-перше, вони були свого роду сигналом-ідентифікатором, який слугував засобом швидкої передачі інформації про активність ординців у даному регіоні, що мало позитивне значення для узгодженості та результативності їхніх дій⁹⁸. По-друге, це був доволі ефективний інструмент психологічного впливу на цивільне населення, оскільки вони провокували хаос, паніку, страх (сучасники називали це «татарськими тривогами»), що, як правило,

⁹⁴ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.68. – №61; *Hadży Mehmed Senai z Krymu*. Historia chana Islam Gereja III. – S.116.

⁹⁵ Див.: Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk. – Sygn.341. – K.192v – 193.

⁹⁶ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.1. – Спр.6283. – Арк.42; Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). – Ф.695. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.55; Спр.200. – Арк.84; Спр.69. – Арк.8 зв.; В.І. – Sygn.92. – К.4v; AGAD. – Zbiór dokumentów papierowych. – Sygn.2618. – S.1–2; Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Sygn.9085III. – S.138–139.

⁹⁷ *Gliwa A.* Kraina upartych niepogód... – S.629–640.

⁹⁸ BR. – Sygn.2: Diariusz wtargnienia tatarskiego po wołoskiej potrzebie w kraie podolskie in Anno 1620. – S.585; *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – К., 1993. – С.42.

полегшувало захоплення й транспортування ясиру⁹⁹. Жителі сіл, рятуючись утечею з охоплених пожежею хат, ставали легкою здобиччю для ординців¹⁰⁰. У цьому випадку можна говорити про застосування насильства з боку татарського військового керівництва як інструменту для підвищення функціональності й ефективності підпорядкованих йому підрозділів кінноти. Такі дії можна порівняти з одним з елементів сучасної військової доктрини, яка використовується в американській армії – «шок і трепет» («Shock and Awe»). Ці прийоми передбачають представлення вражаючої демонстрації сили, яка паралізує волю супротивника до боротьби¹⁰¹. Варто у цьому контексті процитувати фрагмент зі свідчень дівчини, котра стала очевидцем ординської атаки на її рідне село Моравсько біля Ярослав у жовтні 1672 р.: «Я бачила, як горіли села й наше село Моравсько, як горіли ліси, як люди з криком та воланням тікали разом з дітьми та худобою у Хлопицький ліс, де знаходилася каплиця Матері Божої»¹⁰². Це свідчення – важливе джерело, що розкриває сприйняття населенням татарських нападів і того впливу, який вони мали на психіку атакованих. Навіть загартовані у боях жовніри, подібно до селян, часто вночі переживали почуття страху, викликаного глибоко закарбованим у пам'яті образом ясного місячного світла, що супроводжувало татарські наїзди¹⁰³. Восени 1617 р. під час чергової навали на пограниччя Молдавії й Червоної Русі гетьман С.Жолкевський писав: «Ми у світлі зірок бачили таке розорення від татар (як і на нашій землі від них буває), котрі так вогнем плюндрували Волоську землю, що вона довго не забуде цієї експедиції»¹⁰⁴. Подібні згадки, що збереглися в архівних документах, не залишають жодних сумнівів щодо наявності даної схеми в татарських наїздах.

Іншим елементом асиметричних дій, які справляли надзвичайно травматичний вплив на жертв татарських нападів, було цілеспрямоване тероризування й залякування шляхом здійснення публічних убивств. Варто звернути увагу на те, як це виглядало з погляду мікроісторії. Під час вторгнення Буджацької орди у червні 1623 р. в Перемишльську землю кочівники лише у замехських маєтках (у 14 селах) убили 71 людини, серед яких 7 жінок. Майже через рік під час чергового набігу в тих самих місцях було знову

⁹⁹ De Transitu Tartarorum Per Pocuciam. – P.Bijj; ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.1032; Ф.1. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.533; Ф.52. – Оп.1. – Спр.396. – Арк.560; BR. – Sygn.2. – S.587; Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Akta miasta Przemyśla. – Sygn.540. – S.123; НІАБ. – Ф.695. – Оп.1. – Спр.224. – Арк.104.

¹⁰⁰ Księga podróży Ewliji Czelebiego. – S.194.

¹⁰¹ Ullman H.K., Wade J.P. Shock and Awe: Achieving Rapid Dominance. – Washington, 1996. – P.19–36.

¹⁰² Див.: Szkoła A. Historia o Kasi Kolasa z parafii Chłopice opisał na podstawie kronik kościelnych proboszcz tamtejszy ks. Wojciech Michna, pseudonim ks. Wojciech z Chłopic // Wesoly Figlarz. – Pruchnik, 1888. – S.209–210. Також див.: Bazak J. Wspomnienia Kasi Kolasy jako przyczynę do opisu najazdu tatarskiego podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 roku // Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia. – T.16. – 2006. – S.44.

¹⁰³ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – BPAU–PAN). – Sygn.1051. – K.228; Dziennik wyjazdu naszego na pospolite ruszenie r. 1621: Anonimowy szlachcic z woj. krakowskiego powiatu czechowskiego // Listy staropolskie z epoki Wazów / Wyd. H.Malewska. – Warszawa, 1977. – S.219; Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Akta miasta Przemyśla. – Sygn.540. – S.123.

¹⁰⁴ Див.: BPAU–PAN. – Sygn.1051. – K.228.

вбито 19 осіб (636 забрали в неволю)¹⁰⁵. Такий і подібний цілеспрямований терор щодо місцевих жителів був доволі результативним: у селах Кшежув і Кам'янка під час другого татарського нападу залякані батьки власноруч втопили трьох власних дітей¹⁰⁶. Подібні трагедії стали наслідком панічного страху, який охоплював сільське населення при самій появі ординців. Опинитися в татарському полоні, за загальним переконанням, було гіршим варіантом, аніж смерть¹⁰⁷. Інколи траплялися напади на міста, пов'язані з масовим убивством їхніх жителів. Можна навести приклад нападу татар у 1618 р. на Бібрку у Львівській землі, коли було вбито 403 міщан, а в ясир угнали лише 50¹⁰⁸.

Подібну тактику залякування місцевого населення використовували кримські загони восени 1648 р. під час набігу на Львівщину. Згідно зі свідченнями Анджея Стано, поданими міському суду у Львові 28 травня 1649 р., під час осінньої ординської навали татари вбили 25 людей у Погорцях, 13 – у Подольцях, 16 – у Тулигловах, а в Конюшках позбавили життя 83 селян¹⁰⁹. Слід зазначити, що під час повстання Б.Хмельницького в 1648–1649 рр. татарські загони часто займалися безжалюгідним винищенням не лише католиків чи греко-католиків, але і православних міщан та духівництва. Прикладом може слугувати драматична історія, яка трапилася в містечку Животові Брацлавського воєводства в першій половині червня 1648 р.: учасників хресної ходи, котрі вийшли з населеного пункту назустріч татарам не просто взяли в ясир, а значну частину з них убили. Це все сталося незважаючи на військово-політичний союз між Військом Запорозьким і Кримським ханством¹¹⁰. На нашу думку, цей випадок показує, наскільки важливим був на практиці асиметричний аспект воєнних операцій, що проводилися татарськими й буджацькими загонами.

Також варто процитувати фрагмент офіційного донесення, що стосується діяльності татар у Стрийському старостві під час зимової навали Буджацької орди 1699 р. Як свідчили в Перемишльському гродському суді бурмистр Стрия Ян Малевич і райця Миколай Домбек: «Маєтки цілого Стрийського староства й села, що належать цьому староству, атаковані 17 лютого могутнім татарським військом, котре в тих маєтностях стало кошом на протязі трьох днів – вівторка, середи та четверга – вогнем і мечем знищуючи все, підданих обох статей, дітей, челяді та всіх інших, яких заставали зненацька, забирали в полон, жорстоко вбивали, інших ранили й калічили, зв'язували та безжалюгідно луцювали»¹¹¹.

Ще більш трагічно звучить оповідь Катажини Коляси з с. Моравсько неподалік від Ярослава, що потрапила в полон дівчинкою: «Мого батька вбив

¹⁰⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Archiwum Ordynacji Zamoyskich. – Sygn.91. – S.3–21.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – Warszawa, 1952. – S.48.

¹⁰⁸ BCz. – Sygn.350. – S.1009; Horn M. Najazd tatarski 1620 roku i jego skutki ekonomiczne // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. – 1963. – Historia III–IV. – S.186.

¹⁰⁹ ЦДАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.399. – Апр.359.

¹¹⁰ BCz. – Sygn.2576. – S.123.

¹¹¹ Див.: ЦДАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.287. – Апр.2038–2039.

сокирою чорний татарин, а маму й мене забрав, на лузі нас розділили на кілька груп; коли маму зі мною розлучали ми плакали та кричали, після цього я її більше не бачила. Мамі зв'язали руки за спиною, а мене зв'язали з іншими дівчатками, такими ж маленькими, як я була тоді»¹¹².

Тактикою татарського керівництва було проведення неодноразових нападів на одні й ті самі села, які вже ставали жертвою ординського нашествия. Такий прийом не лише збільшував шанси захоплення величезного ясиру (люди поверталися до своїх осель із місцевих фортець та інших сховищ), але й мав певні психологічні ефекти (багато разів атаковані вже втрачали впевненість у можливості уникнення долі невільників). Прикладом може слугувати татарський набіг 1620 р., під час якого впродовж декількох днів ординці двічі успішно пограбували центральну частину Руського воеводства¹¹³. Як писав сандомирський воевода Збігнев Оссолінський: «Раптово через Дністер наїхали татари на наше Покуття, на необережних обивателів, із дружинами й дітьми в будинках їх заставали, вогнем і грабежами знищуючи все, та оскільки зі страху великого наші їм не дуже пручалися, ходили вони вільно далеко, забираючи численний ясир, який вели до Молдавії й потім кілька разів ще поверталися»¹¹⁴. Подібна схема була реалізована у червні 1624 р. під час наїзду на західну частину Червоної Русі, коли татари здійснили дві хвилі грабежів і руйнувань¹¹⁵. Писар, котрий по гарячих слідах вносив інформацію у протоколи Братства священників Кросна, інтерпретував цей факт саме як два татарських наїзди¹¹⁶. Описана тактична схема татарських акцій часто використовувалася, оскільки ввійшла в народні традиції й колективну пам'ять населення українських земель, що стали жертвою перманентних наїздів причорноморських кочовиків¹¹⁷.

Одним із наслідків застосування татарами концепції асиметричної війни стало тотальне знищення нерухомості, що охоплювало головним чином сільські території. У даному випадку для нас особливо цікавий приклад Перемишльської землі, розташованої далеко від причорноморських степів – у західній частині Руського воеводства. Цей регіон (його площа складала 12 070 кв. км) на початку XVII ст. був одним із найбагатших і найбільш населених у Речі Посполитій¹¹⁸. Проведені дослідження свідчать, що в результаті низки татарських набігів між 1618 і 1699 рр. економічний потенціал території знизився приблизно на 80% в порівнянні з показниками початку століття. Такий колапс став наслідком не менш ніж 2480 татарських нападів на сільські поселення і 66 – на міські центри, котрі вдалося зафіксувати в документах фінансового та фіскального

¹¹² Див.: *Szkoła A. Historia o Kasi Kolasa z parafii Chłopice...* – S.209–210. Докл. див.: *Bazak J. Wspomnienia Kasi Kolasy jako przyczynek do opisu najazdu tatarskiego...* – S.35–42.

¹¹³ BR. – Sygn.2. – S.586; *Gliwa A. Kraina upartych niepogód...* – S.210–221.

¹¹⁴ Див.: *Ossoliński Z. Pamiętnik / Oprac. J.Długosz. – Warszawa, 1983. – S.127–128.*

¹¹⁵ *Gliwa A. Kraina upartych niepogód...* – S.302.

¹¹⁶ Див.: ЛННБ. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.1378/II. – Апр.71.

¹¹⁷ Див.: *Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych...* – S.12.

¹¹⁸ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.7. – Cz.2: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona // Źródła dziejowe. – T.18. – Cz.2 / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1903. – S.42; Przyboś K. Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.) // Rocznik Przemski. – 1994. – T.29/30. – S.189.*

характеру¹¹⁹. Це становило 85,4% і 71,7% від усіх нападів ординців, відповідно, на села й міста Перемишльщини впродовж усього XVII ст. Найбільших втрат було завдано в 1620-х рр. у ході серії особливо руйнівних навал, коли економіка Перемишльської землі скоротилася на понад 40%¹²⁰. Усього за цей період нараховано 1095 нападів на села, що становить 44% від числа всіх подібних акцій, зафіксованих у XVII ст., і 18 – на міста, що складає 27% від усіх зазначених у тому ж столітті¹²¹. У результаті татарських «експедицій» площа орних земель зменшилася на 4241 лан, тобто на 68 тис. га, що складало приблизно 47% усієї оброблюваної землі (без ріллі, належної до фільварків) у Перемишльському регіоні¹²². Значної шкоди економіка та населення Перемишльщини зазнали восени 1648 р. внаслідок татарської навали на Червону Русь, яка торкнулася 426 сіл і 15 міст¹²³. Ще більшої шкоди завдав татарський набіг 1672 р., здійснений у ході війни Речі Посполитої з Османською імперією. Руйнуванням піддалися 867 сіл і 32 міста, тобто, відповідно, 93% всіх сільських і 97% міських поселень, котрі існували на той момент¹²⁴. Ареали, охоплені татарським наїздом 1648 р. (здійсненим за підтримки козацьких контингентів), нападом 1672 р., а також останньою експедицією Буджацької орди 1699 р. представлено на спеціально укладених мапах¹²⁵.

До особливо важливого й одночасно маловідомого та невивченого істориками наслідку татарських дій асиметричного характеру належало явище делокалізації воєнних руйнувань, котре полягало в постійному переміщенні ареалу найбільших знищень. Причини цього мали цілком раціональний характер: вони крилися у специфіці акцій татар, які проводили покрокове, задалегідь заплановане, методичне знищення й пограбування окремих районів південно-східної периферії Речі Посполитої у ході своїх операцій.

Наприклад, у 1620-х рр. Перемишльська земля зазнала 8 татарських набігів, з яких 6 заторкнули її центральну частину, а деякі з них охопили майже всю її площу. Унаслідок реалізації цієї продуманої і прагматичної стратегії зона найбільших руйнувань весь час переміщувалася з південного сходу на північний захід, досягши крайньої точки в 1624 р., щоб у другій половині 1620-х рр. відкотитися у зворотному напрямку. Детальний просторовий аналіз здійснених татарами руйнувань показує, що їхні удари зосереджувалися на смузі земель від Ярослава через Перемишль і до Самбора, тобто на території з найбільшим економічним потенціалом та з найбільшою щільністю населення, що досягала тут близько 40 людей на 1 кв. км. Із цього випливає, що командування Кримської й Буджацької орд вже на етапі планування воєнних операцій особливо увагу приділяло проникненню саме у цю частину Перемишльщини, яка була економічним центром усього регіону.

¹¹⁹ Gliwa A. Kraina upartych niepogód... – S.630.

¹²⁰ Див. мапу «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі під час двох татарських наїздів в 1620–1629 рр.» (див.: Ibid. – S.150).

¹²¹ Ibid. – S.630.

¹²² Ibid. – S.631.

¹²³ Gliwa A. The Tatar-Cossack Invasion of 1648... – S.112–113, 117.

¹²⁴ Gliwa A. Kraina upartych niepogód... – S.630.

¹²⁵ Опубліковано як додаток до нашої книги – мапи №7, 11–12 (див.: Ibid.).

Корисно також розглянути феномен татарських навал на Перемишльську землю у ширшій хронологічній і компаративістській перспективах. Результати таких досліджень, зокрема, представлено на мапі-схемі всіх татарських воєнних операцій, що мали місце в 1620–1699 рр.¹²⁶ Ці дані переконують у тому, що татарські наїзди були інтенсивним і «частим» явищем раннього нового часу в південно-східних воеводствах Речі Посполитої, залишали після себе великі руйнування. Дослідження автора цієї статті, присвячені масштабам воєнних знищень у XVII ст., свідчать про те, що татарські набіги були одним з основних факторів, котрі визначали структурні економічні кризи окраїнних земель Речі Посполитої від рубежу XV–XVI й до кінця XVII ст.¹²⁷

Використання татарами асиметричної стратегії, котра раніше не привертала увагу істориків, як бачимо, є важливою складовою частиною у студіях над історією татарського військового мистецтва. Необхідно наголосити на тому, що детальний аналіз поданої у статті проблеми важливий не лише з військово-історичного погляду, але й, безсумнівно, має ширше значення. Застосування ординцями асиметричних дій дозволяє пояснити причину величезних економічних збитків від їхніх наїздів. Факти, що стосуються наслідків цих навал, дозволяють розглядати їх як основну причину структурних господарських криз на значних теренах Центрально-Східної Європи в ранній новий час і подальшого відставання цієї частини Старого Світу від Заходу¹²⁸. Татарські грабіжницькі акції були багатолітнім явищем, котре не можна звести до традиційних інтерпретацій у військовому контексті, оскільки вони залишили свій глибоко закорінений слід в економічному, демографічному та культурному житті загрожених територій.

Застосування татарами асиметричних дій проти цивільного населення з використанням методів, покликаних впливати на психіку атакованих, призвело до формування конкретних релігійних і культурних дискурсів як захисної реакції на травматичний досвід жертв наїздів. Ці дискурси створювалися ситуативно й відігравали важливу роль у процесі адаптації населення південно-східних воеводств Речі Посполитої до загрози екзистенціального характеру, яку створювали татари. Основним чинником такої рецепції татарських набігів, на наш погляд, є асиметричний характер дій татарських військ, спрямованих проти цивільного населення. Тому ординські акції залишали довготривалі сліди в колективній пам'яті, тим самим формуючи особливий культурний ландшафт

¹²⁶ Див. мапу: «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі під час двох татарських наїздів 1620–1699 рр.» (див.: Ibid. – S.202).

¹²⁷ Gliwa A. Krise durch Plünderung: Die zivilisatorische und ökonomische Entwicklung im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches und der polnisch-litauischen Adelsrepublik // Wirtschaftskrisen als Wendepunkte: Ursachen, Folgen und historische Einordnungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart / Red. D.Adamczyk, S.Lehnstaedt. – Osnabrück, 2015. – S.316–317.

¹²⁸ Wallerstein I. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – New York; San Francisco; London, 1974. – P.97.

у тих регіонах Центральної і Східної Європи, що перебували в радіусі набігів¹²⁹.

Чимало елементів татарського військового мистецтва (рекогносцирування, оперативна й тактична розвідка, маневрений, нелінійний та одночасний характер дій на всьому обширі, висока мобільність і здатність до швидкого переміщення загонів, відмова від концентрації в певному місці заради об'єднання зусиль і результативності впливу, велика увага до максимальної безпеки власних сил та дбайливе використання людських ресурсів, а також практика влаштування польових таборів, так званих «кошів», які відігравали роль спеціальних військових баз логістичного й постачальницького характеру) дають підстави – навіть за відмінностей, обумовлених сучасними технологічними можливостями – проводити паралелі з воєнними операціями рубежу ХХ–ХХІ ст., які реалізовувалися й реалізуються високорозвиненими державами за допомогою найсучаснішої зброї.

З іншого боку, стиль і характер операцій, проваджених татарськими військами в ранньомодерний час, на наш погляд, цікаві для порівняння з сучасними терористичними угрупованнями. Спільними рисами їхньої діяльності, які несуть загрозу асиметричного характеру, визначаємо такі: непередбачуваність нападу; прихованість дій аж до моменту безпосереднього початку операції; пріоритетний удар по цивільному населенню і його матеріальним благам, тобто активність у невійськовій сфері; використання інструментів психологічного впливу в тактичному й оперативному вимірах; також посилення акцій на кордонах цивілізаційних ареалів.

Підбиваючи підсумок міркуванням, що стосуються асиметричних дій у татарському військовому мистецтві раннього нового часу, можна зробити висновок, що ординські наїзди доцільно розглядати в категоріях концепції гібридної війни, котра отримала в останні роки чималий розголос і визначається як проведення сукупності воєнних операцій без оголошення війни, характеризується використанням регулярних та нерегулярних методів, а також асиметричних способів і стратегій, спрямованих на досягнення політичних цілей із практикуванням дій деструктивного характеру щодо цивільного населення й невійськових об'єктів¹³⁰.

Аналіз асиметричних дій кочовиків свідчить, що система татарського військового мистецтва разуче нагадувала сучасний військовий механізм, дозволяла оптимально реалізовувати політичні цілі на міжнародній арені й постійно підтримувати ефективність економіки Кримського ханства. Представлена інтерпретація активності ординців проти Польсько-Литовської держави саме як асиметричні дії не використовувалася попередніми поколіннями дослідників і, на нашу думку, розширює наші знання на цю тему.

¹²⁹ Див.: *Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych... – S.53–73; Idem. Powstawanie lokalnych kultów maryjnych i świętych patronów na Rusi Czerwonej po najazdach tatarskich jako dyskurs religijny w Rzeczypospolitej epoki nowożytnej // Tematy i Konteksty. – 2014. – Т.4 (9). – S.380–400.*

¹³⁰ Див.: *Hoffman F.G. The Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. – Arlington, 2007. – P.29; Idem. Hybrid Warfare and Challenges // Joint Force Quarterly. – 2009. – Т.52.1. – P.36–37.*

REFERENCES

1. Abou-el-Haj, R. A. (1969). The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703, *Journal of the American Oriental Society*, 89, 467–475.
2. Baranowski, B. (1952). *Chłop polski w walce z Tatarami*. Warszawa [in Polish].
3. Barnett, W. (2003). *Asymmetrical Warfare. Today's Challenge to U.S. Military Power*. Washington.
4. Bazak, J. (2006). Wspomnienia Kasi Kolasy jako przyczynek do opisu najazdu tatarskiego podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 roku. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia*, 16, 35–47. [in Polish].
5. Benett, B.W. (2003). Responding to Asymmetric Threats. In J. Stuart, M. Libicki, G.F. Treverton (Ed.), *New Challenges. New Tools for Defense Decisionmaking* (pp. 33–66), Santa Monica.
6. Brehunenko, V. (2011). *Kozaki na stepovomu kordoní Evropi. Tipologíá kozackih spíl'not XVI–peršoí polovini XVII st.*, Kyiv. [in Ukrainian].
7. Buffaloe, D.L. (2006). Defining Asymmetric Warfare, *The Land Warfare Papers*, 58, 183–208.
8. Collins, L. J. D. (1975). The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th-17th Centuries. In V. J. Parry and M. E. Yapp (Ed.), *War, Technology and Society in the Middle East* (pp. 258-276). London–New York–Toronto.
9. Daškevič, Ā. (1989). Boľšaâ granica Ukraĩny: etničeskij bar'er ili etnokontaktnaâ zona. In *Etnokontaktnye zony v Evropejskoj časti SSSR: Īstoriâ, dinamika, metody izučeniâ*. (pp. 7–21). Moskva. [in Russian].
10. Daškevič, Ā. (1993). Āsir z Ukraĩni (XV – perša polovina XVII st.) âk istoriko-demografíčna problema. *Ukraĩnskij Arheografíčnij Šoričnik, Nova seriâ*, 2, 40–47. [in Ukrainian].
11. Dziubiński, A. (1963). Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji XVI wieku i jego organizacja. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego*, 3, 36–49. [in Polish].
12. Fisher, A. W. (1978). *Crimean Tatars*. Stanford.
13. Gawęda, M. (2009). Wojskowość tatarska w XVII wieku, *Rocznik Przemyski*, 45 (Historia wojskowości), 121-144. [in Polish].
14. Gliwa A. (2015). Krise durch Plünderung. Die zivilisatorische und ökonomische Entwicklung im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches und der polnisch-litauischen Adelsrepublik. In D. Adamczyk, S. Lehnstaedt (Ed.), *Wirtschaftskrisen als Wendepunkte. Ursachen, Folgen und historische Einordnungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (pp. 289–317). Osnabrück. [in German].
15. Gliwa, A. (2000). Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską z 1699 r. *Studia Historyczne*, 43 (4), 569–591. [in Polish].
16. Gliwa, A. (2012). Dwa najazdy tatarskie na Ruś Czerwoną podczas wojny Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi przemyskiej. *Rocznik Przemyski*, 48 (1: Historia wojskowości), 3–58. [in Polish].
17. Gliwa, A. (2014). Powstawanie lokalnych kultów maryjnych i świętych patronów na Rusi Czerwonej po najazdach tatarskich jako dyskurs religijny w Rzeczypospolitej epoki nowożytnej. *Tematy i Konteksty*, 4 (9), 380–400. [in Polish].
18. Gliwa, A. (2012). The Tatar-Cossack Invasion of 1648. Military Actions, Material Destruction and Demographic Losses in the Land of Przemyśl, *Acta Poloniae Historica*, 105, 85–120.
19. Gliwa, A. (2013). *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*. Przemyśl: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. [in Polish].
20. Gliwa, A. (2015). O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowników na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej. In A. Karpiński & M. Nagielski

- (Ed.), *Spoleczeństwo Staropolskie, Seria Nowa. – T. IV: Społeczeństwo a wojsko* (pp. 89–133). Warszawa. [in Polish].
21. Gliwa, A. (2016). The Tatar Military Art of War in the Early Modern Period: An Example of Assymetric Warfare. *Acta Poloniae Historica*, 114, 191–229.
 22. Górka, O. (1936). Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, VIII (2), 185–295. [in Polish].
 23. Goulding, V. J. (2000). Back to the Future with Asymmetric Warfare, *Parameters*, 30.4, 21–30.
 24. Gray, C. (2002). Thinking Asymmetrically in the Times of Terror, *Parameters*, 2002, 32.1, 5–14.
 25. Halenko, O.I. (2003). Pro tatars'ki nabihy na ukrains'ki zemli. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 52–68. [in Ukrainian].
 26. Halle, J. P. (2002). The State and the Military – a Nomadic Perspective, *Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kollegiums am 29. und 30. 04. 2002. Oriëntwissenschaftliche Hefte*, 12 (Mitteilungen des SFB). [in German].
 27. Hoffman, F. G. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly*, 52.1, 34–39.
 28. Hoffman, F.G. (2007). *The Conflict in the 21st Century. The Rise of Hybrid Wars*. Arlington.
 29. Horn, M. (1963). Najazd tatarski 1620 roku i jego skutki ekonomiczne. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*, Historia III–IV, 171–231. [in Polish].
 30. Horn, M. (1964). *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*. Wrocław–Warszawa–Kraków. [in Polish].
 31. Inalcik, H. (1979–1980). The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I. *Harvard Ukrainian Studies*, 3–4, 445–466.
 32. Inalcik, H. (1986). Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature. In Ch.Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, W.E.Wimbush (Ed.). *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen* (pp. 175-214). Louvain–Paris.
 33. Išenko, S.A. (1989). Vojna i voennoe delo u krymskih tatar XVI–XVII. In G.A.Fedorov (Ed.), *Severnoe Pričernomor'e i Povolž'e vo vzaimootnošeniah Vostoka i Zapada v XII–XVI vekah (136–145)*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
 34. Ivanics, M. (2008). Krimtatarische Spionage im osmanisch-habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663. *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, 61, 119–133. [in German].
 35. Jonsac, D.C.F. (1868). *Życie Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego* (Vol. 3). Poznań. [in Polish].
 36. Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Stanford (Calif.).
 37. Kalyvas, S. N. (2001). “New” and “Old” Civil Wars: A Valid Distinction? *World Politics*, 54, 99–118.
 38. Khazanov, A. M. (2003). Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective. In I.V.Sledzevski (Ed.), *Nomadic Pathways in Social Evolution* (pp.25–49). Moscow.
 39. Khodarkovsky, M. (2002). *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington.
 40. Kis', Ya. (1986). Tatars'ki shliakhy na Ukraini v XVI–XVII st. *Zhovten'*, 4, 134–136. [in Ukrainian].
 41. Kizilov, M. (2007). The Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources. *Journal of Early Modern History*, 11, 1–31.
 42. Kołodziejczyk, D. (2006). Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise. The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries. *Oriente Moderno*, 25, 149–159.
 43. Kołodziejczyk, D. (2011). Introduction. In D. Kołodziejczyk (Ed.), *The Crimean*

Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery Century (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents (pp.I–XVI). Leiden–Boston.

44. Krypiakewych, I. & Hnatevych, B. (1994). *Istoriia ukrains'koho viis'ka* (Vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].

45. Mack, A. J. R. (1975). Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict, *World Politics*, 27.2, 175–200.

46. Madej, M. (2007). *Zagrozenia asymetryczne bezpieczenstwa państw obszaru transatlantyckiego*. Warszawa. [in Polish].

47. Majewski R. (1975). Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku. *Sobótka*, 30, 231–241. [in Polish].

48. May, T. (2007). *The Mongol Art of War. Chinggis Khan and the Mongol Military System*. Yardley, PA.

49. Metz, S. & Johnson, D. V. (2001). *Asymmetry and US Military Strategy: Definition, Background and Strategic Concepts*.

50. Metz, S. (2001). Strategic Asymmetry. *Military Review*, July-August, 23–31.

51. Metz, S. (2003). La guerre asymétrique et l'avenir de l'Occident. *Politique Étrangère*, 1, 25–40. [in French].

52. Münkler, H. (2004). *Wojny naszych czasów*. Kraków. [in Polish].

53. Murphey, R. (1999). *Ottoman Warfare 1500–1700*. New Brunswick, New Jersey.

54. Naımâ, Mustafa Efendi. (2007). *Tarih-i Na'ima*. Ankara. [in Turkish].

55. Newman, E. (2004). The 'New Wars Debate': A historical perspective is needed. *Security Dialogue*, 35.2, 173–189.

56. Ostapchuk, V. (2005). Crimean Tatar Long Range Campaigns. The View from Remmal Khoja's History of Sahib Gerey Khan. *Journal of Turkish Studies*, 29, 271–287.

57. Penskoj, V. (2010). Voennyj potentsial Krymskogo Khanstva v kontse XV – nachale XVII v. *Vostok*, 2, 56–66. [in Russian].

58. Pfanner, T. (2005). Asymmetrical warfare from the perspective of humanitarian law and humanitarian action. *International Review of the Red Cross*, 87, 149–174.

59. Przyboś, K. (1994). Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek), *Rocznik Przemyski*, 29–30, 189–200. [in Polish].

60. Schwartz, W. (2000). Asymmetrical Adversaries. *Orbis*, 44.2, 197–204.

61. Smith, R. (2007). *The Utility of Force. The Art of War in the Modern World*. New York.

62. Smith, R. (2010). Przydatność siły militarnej. Sztuka wojenna we współczesnym świecie: *thum.* (A. i J. Maziarscy). Warszawa. [in Polish].

63. Storozhenko, I.S. (2007). *Bohdan Khmel'nyts'kyi i Zaporoz'ka Sich kincia XVI – seredyny XVII stolit'*, (Vol.2). Dnipropetrovs'k, 119–136. [in Ukrainian].

64. Sun Zi. (2003). *Sztuka wojenna: thum.* (R.Stiller). Kraków. [in Polish].

65. Szkoła, A. (1888). Historia o Kasi Kolasa z parafii Chłopice opisał na podstawie kronik kościelnych proboszcz tamtejszy ks. Wojciech Michna, pseudonim ks. Wojciech z Chłopic. *Wesoły Figlarz*, 209–210. [in Polish].

66. Thornton, R. (2007). *Asymmetric Warfare: Threat and Response in the 21st Century*. Cambridge.

67. Ullman, H.K. & Wade J.P. (1996). *Shock and Awe. Achieving Rapid Dominance*. Washington. 1996.

68. Wagner, M. (2002). Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię polską w latach 1684–1696. In *Wagner M. W cieniu szukamy jasności i chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)*. Siedlce. [in Polish].

69. Wagner, M. (2009). *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676* (Vol.1). Zabrze. [in Polish].

70. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York–San Francisco–London.

71. Witwińska, M. (1992). Osiemnastowieczna polichromia w jarosławskim kościele „na Pólku” i jej twórcy. In *Wizerunki maryjne w diecezjach przemyskiej i rzeszowskiej* (Vol.1). Rzeszów, 43–59. [in Polish].
72. Wójcicki, K.W. (1842). Tatarzy. *Biblioteka Warszawska*, 1, 153–183. [in Polish].
73. Wong, L. & Gerras, S. (2006). *CU@ The FOB. How the Forward Operating Base Changing the Life of Combat Soldiers*. Carlisle.
74. Zaruba, V. (2003). *Urains'ke kozats'ke viis'ko v rosiis'ko-turets'kykh viinakh os-tannioi chverti XVII stolittia*. Kyiv. [in Ukrainian].

ANDRZEJ GLIWA

Doctor of Humanities in History, Fellow at the National Heritage Board of Poland
(Warsaw, Poland), andrzejgliwa@op.pl

AN ASYMMETRIC ASPECT OF TATAR MILITARY ART OF WAR (17 CENTURY)

The analysis of military operations carried out by Tatar Hordes has shown that these operations were basically shaped by asymmetric actions. Their main characteristics were secrecy of action up to the moment of attack, use of information-and-intelligence warfare struggle instruments, a total character of operations taken against civilians, their material resources, with use of terrorist tactics and means of psychological impact that aimed at intimidating the community under attack. Pursuing asymmetric action was in the hands of the Giray dynasty one of the most important tools enabling them to efficiently achieve their political goals in the international arena and to support the economic development of the Crimean Khanate through permanent transfers of slaves and tangible property of various sorts.

Keywords: *asymmetric warfare, Tatar military art of war in early modern period, organized violence, "war amongst the people", south-eastern borderline of Polish-Lithuanian Commonwealth.*